

Qədim türk yazılı dastanları: Göytürk dastanları nümunəsində

Aynur Səfərli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Dil hazırlığı kafedrası, müəllim. Polis Akademiyası.

Azərbaycan. E-mail: seferli_1988@bk.ru

<https://orcid.org/0000-0002-01104659>

XÜLASƏ

Türklər dünyanın ən qədim və qüdrətli xalqlarındandır. 3500 il siyasi təşkilatlanma, 2700 il ədəbiyyat və 2500–3000 il yazı tarixinə malik olmaları onların daha qədim köklərə dayandıkları fikrinə tam əminlik yaradır. Türk yazı tarixinin başlanğıcı bu dövrlərə qədər gedib çıxsada, ilk yazılı mətnlər VIII əsrə aid olan Orxon-Yenisey abidələri hesab olunur. Tarixdə “türk” sözü ilk dəfə olaraq Göytürklər tərəfindən işlədilmiş, həmçinin türk adı altında dövlət quran ilk dövlət də məhz onların adı ilə bağlı olmuşdur. Burada “göy” sözü “mavi”, “geniş” mənasında işlədilərək dövlətin böyüklüyünü və türk millətinin əzəmətini ifadə edir. Məqalədə qədim türk yazılı nümunələri Göytürk dastanları əsasında təhlilə cəlb edilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

Göytürk dastanları,
Ərgənəkon, türk,
bozqurd

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 02.04.2023

qəbul edilib: 17.05.2023

Ancient turkish written epics: on the example of Gokturk epics

Aynur Safarli

Doctor of Philosophy in Philology. Department of Language Training, teacher.
Police Academy. Azerbaijan. E-mail: seferli_1988@bk.ru
<https://orcid.org/0000-0002-01104659>

ABSTRACT

Turks are one of the oldest and most powerful peoples in the world. The fact that they have 3500 years of political organization, 2700 years of literature, and 2500–3000 years of written history creates full confidence in the authenticity of their history belonging to older times. Although the roots of the history of Turkish writing go back to these times, the first written texts are considered to be Orkhon-Yenisei monuments belonging to the 8th century. In history, the word "Turk" was used for the first time by the Goyturks, and the Goyturks are considered to be the first state to establish a state under the name of Turks. Here, the word "sky" is used in the sense of "blue", "wide", and expresses the greatness of the state and the greatness of the Turkish nation. In the article, ancient Turkish written epics are included in the analysis on the example of Goyturk epics.

KEYWORDS

Gokturk epics,
Ergenekon, Turk,
bozgurt

ARTICLE HISTORY

Received: 02.04.2023
Accepted: 17.05.2023

Giriş / Introduction

Dünya xalqlarının mədəniyyəti tarixən bir-birindən təcriddə deyil, əksinə, qarşılıqlı təsir dairəsində inkişaf edərək yüksək mənəvi dəyərlər qazanmışdır. Şərti də olsa, dünya mədəniyyətinin iki qütbü kimi səciyyələndirilən Şərq və Qərb mədəniyyətləri bir-birinə bağlılığı və təsiri nəticəsində müasir sivil mərhələyədək yüksələ bilmişdir. Hər bir xalqın mədəniyyəti həmin xalqın yaşadığı ərazi, region, mühit və s. amillərlə bağlı olsa da, onun dünya mədəniyyətinin inkişafı ilə əlaqə və yaxınlığı şübhəsizdir. Bu mənada türk xalqlarının mədəniyyəti və ədəbiyyatı dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatının ayrıca qolu, mərhələsi olmaqla yanaşı, həmçinin onun əsas tərkib hissəsidir. XX əsr türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Əziz Nesin bu barədə yazırdı: *“Hər bir millətin böyüklüyü onun əhalisinin çoxluğuna və ərazisinin genişliyinə görə müəyyənləşdirilmir. Hər bir xalqın böyüklüyü onun tarix və mədəniyyətinin qədim və zənginliyinə görə müəyyənləşdirilir”* [Quliyev E. Bakı, 2016].

Türklərin 3500 il siyasi təşkilatlanma (ilk türk hökmdarı e.ə. 1500-cü ildə Turgitay), 2700 il ədəbiyyat, 2500–3000 il yazı tarixinə malik olmaları onların tarixinin daha qədim dövrlərə aid olması fikrinə tam əminlik yaradır. Professor Elman Quliyev hesab edir ki, qədim tarixi olan millətin ilk yazılı abidəsinin ona məxsus yazı tarixindən təxminən 2000 il sonra yaranması inandırıcı görünmür. Çünki Çin mənbələrində miladdan öncəyə aid türk mətnlərinin (məsələn, türkcədən tərcümə edilmiş bir şeir parçasının) və Çin sarayına hunlar tərəfindən göndərilən məktublارın (məsələn, Metenin Çin dövlətinə göndərdiyi məktublar) olması, Saxa imperatorluğu zamanında rəsmi məktublaşmaların aparılması, eləcə də digər tarixi sənədlərdə Hun və Göytürklər dövründə türk yazılarının mövcudluğu, Xəzər və Avar xaqanlığında türk yazılarından istifadə edilməsi, Atillanın katiblərinin sənədləri türkcə hazırlaması və s. haqqında verilən məlumatlar türk yazı tarixinin daha qədim dövrlərə aid olduğunu təsdiqləyir. Bu səbəbdən alim qeyd edir ki, türk yazı mənbələri Orxon-Yenisey yazılarından çox əvvəllər də mövcud olmuş, lakin günümüzədək gəlib çatmamışdır.

Tarixdə “türk” kəlməsi ilk dəfə Göytürklər tərəfindən işlədilmiş və mənsubiyyət ifadə edən ad kimi qəbul olunmuşdur. Lakin bu sözün digər mənə çalarlarına da malik olması (güc-qüvvət, törəmək-artmaq, yüyürmək, gözəl və s.) türk xalqının özünəməxsus fərdi keyfiyyət və xüsusiyyətlərini hərtərəfli müəyyənləşdirmək baxımından xarakterikdir. Hazırkı dövrdə türk mədəniyyət və ədəbiyyatının yalnız hər hansı konkret milli türk zəminində (məs., qazax, qırğız, türkmən və s.) deyil,

həmçinin ümumtürk anlayışları səviyyəsindən və bu səviyyənin ədəbi-bədii və estetik prinsiplərinin dərk baxımından da öyrənilməsi aktualdır.

Dastan iki vacib şərt əsasında yaranır:

1. Xalq qədim, eyni zamanda zəngin əfsanə və mif yaradıcılığına malik olarsa;
2. Xalqın mübarizə və qəhrəmanlıq tarixi kifayət qədər zəngin olarsa.

Türk dastanları mifoloji-epik baxışların nəticəsi kimi zaman etibarilə yaranma və formalaşma baxımından iki dövrə bölünür:

1. İslamiyyətdən öncə yaranan türk dastanları;
2. İslamiyyətdən sonra yaranan türk dastanları.

Birinci mərhələyə aid olan qədim türk dastanları əsas etibarilə e.ə. I minilliyin ortalarından eramızın I minilliyinin ortalarına qədər olan dövrləri əhatə edir. Onlar Saka, Hun, Göytürk, Uyğur tarixlərinin dastanları hesab olunur. Əski türk dastan nümunələri müxtəlif mənbələrdən əldə edilmişdir. Bunların bir qismi Avropa, Çin, İran, ərəb mənbələrində, digər bir qismi isə türk xalqının öz şifahi yaddaş və yazılı ədəbi nümunələrində mühafizə olunmuşdur. “Dünyanın yaranması haqqında” dastan türk mifoloji-fəlsəfi təsvirlərinin əksi baxımından xarakterikdir. Heç şübhəsiz, bu təsəvvürlərin mərkəzində dünyanın yaranması və idarə olunması ilə bağlı türk inancları dayanır [Quliyev E. Bakı, 2018].

Araşdırmamızda Göytürk dastanlarından bəhs edəcəyik. Göytürklər tarixdə ilk dəfə olaraq türk adı altında dövlət qurmuşlar. “Göy” sözü burada “mavi”, “geniş” mənasında işlədilərək, dövlətin böyüklüyü və türk millətinin əzəmətinə ifadə edir. Göytürklər şərqdən Mancuriya, qərbdən Qara dəniz, cənubdan Hindistana qədər uzanan bir dövlət qurmuşdular. Onların hakimiyyəti eramızın V yüzilliyindən başlayaraq IX yüzilliyə qədər davam etmişdir. Türklər öz tarixlərini daş yazılar üzərinə həkk etmiş, həmçinin onu dastanlarda əbədləşdirmişlər. Onlardan “Bozqurd” və “Ərgənəkon” dastanları günümüze qədər gəlib çatan nümunələrdir.

“Bozqurd” dastanı Göytürklərin dişli boz qurddan törəməsindən, “Ərgənəkon” dastanı isə bir müharibədə məğlub olan və Ərgənəkona sığınan, orada dəmir dağı əridib intiqam alan türklərin hekayəsindən bəhs edir.

Bozqurd – türk, monqol və altay mifologiyasında müqəddəs heyvan hesab edilir. O, Boqkaskır, Çaqqurd sözlərilə eyni mənə daşıyır. Monqollar onu Börtəçinə (Börtəşinə, Börtöşono) adlandırırlar. Həmçinin “Göyqurd”, “Göybörü”, “Gökbörü” və ya “Kökbörü” terminləri də istifadə olunmaqdadır.

Yolgöstərici, müqəddəs qurd bütün türk və monqol tayfalarının ortaq totemidir. Bəzi türk və monqol boyları nəsillərinin məhz bu müqəddəs varlıqdan yarandığına inanırlar. Çox vaxt soyun bir qolu Göyqurddan, digər qolu isə Göygeyikdən gəlmək-

dədir [Karakurt, 2011].

Qurd sürülərinin başında durub onları idarə edən qurdlara Göyqurd deyilir. “Kasqır” və “Börü” ifadələri də müxtəlif ləhcə və şivələrdə qurd mənasında işlədilir. Bozqurd səmanı, Alageyik isə yer üzünü simvolizə edir. Qədim dövrlərdə türk pulları üzərində Bozqurd, Göytürklərin göy bayraqlarında isə qurd başı rəsmi təsvir edilirdi. Bu rəsmlər döyüş ruhunu, azadlığı, sürəti, təbiəti təmsil edirdi. Belə ki, türk xalqına qarşı bir təhdid meydana çıxan zaman ortaya çıxar və yol göstərirdi. Bozqurda həm də “Göy oğlu” da deyilir. Xalq inanclarında Bozqurd dişinin cibdə daşınmasının nəzərdən qoruyacağına dair bir inam da var idi. Yakut mətnlərində ondan Bosko olaraq bəhs edilir. Qırğızlarda qurdla qarşılaşmaq və ya onu yuxuda görmək xeyirə yozular, hamilə qadının nəzərdən qorunması üçün yastığının altına qurd dişi və ya dərisi qoyulardı. Qurdun qoyun sürüsünə girməsi bərəkət sayılırdı. Başqırd rəvayətlərinə görə, qurd onların atalarının önünə düşərək yol göstərmiş, bu səbəblə onlara Başqırd (Baş Qurd) deyilmişdir.

Dünya xalqlarının müxtəlif cansız varlıq və ya heyvanlardan törəməsi ilə bağlı əfsanə və inanclara elmi ədəbiyyatda *totemizm* deyilir. Bu söz alqonkin ocubve hindularının dilində “onun nəslı” deməkdir. Yəni bu və ya digər bir etnos və ya toplum öz mənşəyini ayrı-ayrı heyvanlardan götürür. Çox təəssüf ki, bəzən elmi ədəbiyyatda totemizmlə *zoolotriya* anlayışları qarışdırılır. Heyvana pərəstişlə bu və ya digər heyvandan törəmə ayrı-ayrı anlayışlardır. Bunu daha çox türk xalqlarının timsalında müşahidə edə bilərik.

Türk xalqları Berinq boğazından Şimal Buzlu okean sahillərinə qədər, Cənubi Sibir, Volqaboyu, Qafqaz, Anadolu, hətta Mərkəzi Avropaya qədər uzanan, cənubda isə indiki Çinin şimal hissəsini əhatə edən böyük bir bölgədə məskunlaşmış, hazırda da o bölgələrdə yaşayırlar. Bu xalqların inancında, xüsusilə törəyiş inanclarında bozqurd mühüm yer tutur. Bu ad daha çox Azərbaycan dili terminologiyasında işlədilir. Volqaboyu türklərində daha çox “Gökbörü”, şimal türklərində isə “Ağbörü” adlandırılır. Bu da təbii ki, coğrafi şəraitlə bağlı olan haldır. İlk yaranış dövründə türk xalqları özlərini birbaşa qurddan törəmə hesab edirdilərsə, sonrakı mərhələlərdə – müxtəlif dünya dinlərini qəbul etdikdən sonra qurd artıq totemdən daha çox pərəstiş obyektinə çevrilir [Quliyev E. Bakı, 2016].

Bozqurd bir qurd növüdür. Onlar ev heyvanlarından adətən qoyunlara, mallara, atlara tələ “qurur”, əsla balalı qoyunlara hücum etməzlər. Ovlarının yarısını öz ailələrinə, yarısını isə ova çıxma bilməyəcək qədər yaşlı olan bozqurdlara apararlar. Bozqurdlar qurdlar arasında adətlərinə daha çox bağlı olan varlıqlardır. Qış gecələrində Şimali Amerikanın ucsuz-bucaqsız düzənliklərində gecələyən insanlar

qəribə bir hadisənin şahidi olmuşlar. Onlar müşahidələrinə əsasən bildirmişlər ki, qurdlar onların yandırdıqları atəşin üç metr yaxınlığına qədər gəlmiş, dayanıb insanları seyr etmiş və heç bir hərəkət etmədən geri dönmüşlər. İnsanlar isə əsrlər boyunca bozqurda qarşı mənasız bir savaş elan etmiş və onların sayını get-gedə azaltmağa başlamışlar. Qurdlar isə insanlardan gördüyü bu vəhşi davranış nəticəsində kimsəsiz bölgələrə çəkilmək məcburiyyətində qalmış və sayları xeyli azalmışdır. Bozqurdlar məğrur heyvanlardır. Onlar insanla dost olar, lakin it və ya digər heyvanlar kimi insana tabe olmaz, kölələşməzlər. Çünki bozqurd ev itləri kimi havayı yemək üçün sahibinə yaltaqlanmaqdan, azad şəkildə aclıqdan ölməyi üstün tutur. Onlar məğlub ola bilərlər, amma əyilməzlər; öldürülərlər, diz çökməzlər; ovlanarlar, lakin tələyə düşməzlər. Bu baxımdan, türklərin bozqurdları yüksək dəyərləndirmələri əbəs yerə deyildir. Belə ki, bozqurdlarda qədim türk adətlərinə uyğun bir həyat tərzı var – ataya bağlıdırlar, bir dəstə halında yaşayar və hamının tabe olduğu liderləri olar. Savaş zamanı bozqurdlar da türklər kimi yarım aypara şəklində sıralanaraq hücum keçirlər. Bozqurdların daha bir maraqlı xüsusiyyətləri də var – onlar yeganə heyvandırılar ki, dişı taylarını çox qısqanırlar. Bütün bu kimi xüsusiyyətlərə görə, Bozqurd türk azadlığının, türk dəyanətinin simvolu hesab edilir.

“Bozqurd” dastanı

Çin qaynaqlarından tapılan “Bozqurd” tanınan iki türk dastanından biridir. Burada türklərin yaranışı və soykökündən, onların bozqurddan törəndiklərindən bəhs edilir. Qədim rəvayətlərin birində deyilir: “Əski hunların soyundan olan Göytürklər Aşına adlı bir nəsilədən törəmiş, ayrı-ayrı oymaqlara yayılmışdır. Lin adlı bir məmləkət tərəfindən basılıb öldürülmüşlər. Ancaq on yaşında bir uşaqları qalmışdır. Düşmən bu uşağın çox kiçik olduğunu görüncə ayaqlarını kəsərək bir bataqlığa atdı. Orada bir qurd göründü, uşağı ətlə bəslədi. Düşmən uşağın yaşadığını eşidib onu öldürmək istədi. Qurd bir dağa qaçıb mağaraya sığındı. Sağ qalan uşaq böyüyüb evləndi, on uşağı oldu. On soy oldular. *Aşına* da onlardan biri idi. Çoxaldılar, yüz ailə oldular. Bir neçə nəsil sonra mağaradan çıxdılar. Altay dağları ətlərində yerləşərək avarlara dəmirçilik etməyə başladılar və onlara tabe oldular. Qardaşlar özlərinə başçı seçərək, ona Türk adı verdilər. Anaları öləndən sonra böyük bir ağacın altına toplandılar. Ağaca doğru ən yüksək tullananı başçı seçmək istədilər. Türkün ən kiçik oğlu qələbə qazanıb başçı seçildi”².

Bozqurdun türklərin simvolu olmasının bir səbəbi də, onların hər zaman azad olmaqlarıdır, çünki türklər tarixən azadlığa üstünlük verən xalq olub. O, qurd olmaqdan başqa, qurda bənzədilən bir qəhrəmandır. Qorxmaz və ağıllı bir Hakandır.

² <https://kayzen.az/blog/edebiyat/17681/t%C3%BCrk-dastanlar%C4%B1.html>

Nə üçün Bozqurd? Bu sualın cavabı hər halda Bozqurda aid xüsusiyyətlərin türklərə aid olan cəhətlərlə üst-üstə düşməsi ola bilər. Cəsarəti, əsarətə dözümsüzlüyü, qıvrıqlığı, ailəsinə sədaqəti və başqa xüsusiyyətləri onun ulu babalarımız tərəfindən simvol seçilmə səbəbləridir.

Dastanlar hər millətin tarixində əsas yerlərdən birini tutur. Məlum olduğu kimi, xalq hekayələri ağızdan-ağıza söylənərək, nəsildən-nəsilə keçmişdir. Zaman keçdikcə bu hekayələr yazıya alınaraq indiki dövrümüzə qədər gəlib çatmış və dastanlar meydana gətirmişlər. Bu dastanlarda bozqurdun xüsusi yeri vardır. İngilislər üçün aslan, ruslar üçün ayı, fransızlar üçün xoruz, iranlılar üçün pars, yaxud pələng, yaponlar üçün əjdaha nə mənə ifadə edirsə, türklər üçün də bozqurd eyni mənə daşıyır.

Bu əfsanənin son bölümü “Ərgənəkon” dastanı adlanır. Belə ki, dastan Çingiz xan dövründə moğollaşdırılmışdır. Lakin bu əfsanənin kökləri və ana motivi Göytürklərlə əlaqədardır. Göytürk dövləti 200 il ömür sürmüş bir imperatorluq olmuşdur. Belə böyük və güclü dövlətin moğollardan bir əfsanə alıb tarixini ona bağlaması mümkün deyildir. “Ərgənəkon” dastanının ana motivlərindən biri dəmirçidir. Dastanda dəmirçi dağda dəmir mədəni tapır və türklər bu dəmir mədəninə əridərək bozqurdun köməkliyi ilə Ərgənəkondan çıxırlar. Unutmaq olmaz ki, Göytürklərin ataları da dəmirçi olmuşlar. Onlar ən yaxşı çəliklər hazırlayıb başqa dövlətlərə silah olaraq satardılar. Göytürklərin ataları dəmir cövhərləriylə dolu dağların ətəklərində törəmişdir. Sonradan özlərinin də dəmirçi olmaları bundan irəli gəlir. Amma moğolların dəmirçilik haqqında məlumatları yox idi. Çingiz xan zamanında moğolların yanına gələn bir Çin elçisi, o zamanda da moğolların ox uclarını daşdan hazırladıklarını, dəmir ilə işləyə bilmədiklərini bildirirdi. Moğollar dəmir ilə işləməyi Çingiz xanın zamanında Uyğur türklərindən öyrənmişdirlər. Bozqurd türklərin müqəddəs heyvanı olduğu kimi, köpək də moğolların müqəddəs heyvanı olmuşdur³.

Qeyd etmək lazımdır ki, bozqurd digər həmcinsləri ilə, əsasən də canavarla qarışıq salınmamalıdır. Bozqurd, canavar və qara qurdlar yaşam tərz, xarakterləri və adətlərinə görə bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənirlər. Bozqurd fiziki baxımdan digər qurd cinslərindən seçilir. Bozqurd erkəyinin ömürlük bir dişisi olur və onu çox qısqanır. Dişisi ölən erkək bozqurd heç vaxt başqa diş qurdla yaxınlıq etməz, yalquzaq qalar, diş bozqurd da eynilə. Yalquzaq qalan bozqurd çox təhlükəli olar: artıq onlar hər şeylərini – yaşam anlamını itirmiş kimi davranar, çox bədbin və qəzəbli olurlar. Valideynlərini itirmiş bala bozqurda sürü himayədarlıq edər, digər bozqurdlar onu övladlığa götürürlər.

³ <https://www.turansam.org/makale.php?id=641>

Qurd əhliləşməyən, azadlığını əldən verməyən yeganə heyvandır. Əgər onun ayağı tələyə düşərsə, azadlığı üçün tələyə düşmüş ayağını çeynəyib qoparar, üç ayağı ilə qaçar. Qurd qeyri-yetkinliyə, zəiflik və xəstəliyə qarşı amansızdır. Onlar təbiətin ən sağlam heyvanı hesab edilir. Belə ki, bu yolda xəstə doğulmuş balasını belə parçalayıb digər balalarına yedirər. Sürüdə geridə qalmış zəif və ya xəstə qurd əsir düşməməsi üçün lider tərəfindən parçalanar. Qurdlar heç vaxt arxadan hücum etməz, ovunun və ya düşmənin gözlərinə baxıb hücum edəcəyini bəlli edər. Bütün heyvanlar təhlükə anında geri çəkildiyi halda, qurdlar bir addım irəli atırlar. Əgər bozqurd düşmən əhatəsindən çıxma bilməyəcəyini hiss edərsə, sinəsini parçalayıb özünü öldürər. Ən təhlükəli halı yaralandığı haldır. Əsla qaçmaz, əksinə qəzəblə onu yaralayana hücum edər. İkinci ərəb xəlifəsi Ömər bozqurd totemli türklər haqqında demişdir: *“Türkü yaraladınsa mütləq onun işini bitir. Əks halda o, geri qayıdacaq. O zaman sizə aman olmayacaq. Türklər geri çəkilməyi, uduzmağı qəbul etmirlər”*⁴.

Hər millətin öz totemi var. Totemlər xalqın ümumi xarakterinə və dünyagörüşünə uyğun müəyyən edilir. Bozqurdlar haqqında oxuduğumuz zaman türklərlə xarakter uyğunluğunun açıq şəkildə özünü büruzə verdiyinin şahidi oluruq. Məhz bu baxımdan da türklər bozqurdu özlərinə totem hesab etmişlər. Bu bağlılıq qədim dastanlarda da öz əksini tapmışdır. Onlar bozqurdu xilasedici, qurtarıcı, yolgöstərici olaraq görürlər. Göytürk dastanları olan “Bozqurd”, “Doqquz Oğuz-On Uyğur dastanı”, “Ərgənəkon” dastanı, “Oğuz Xaqan dastanı”, “Törəyiş” dastanı, “Asena” əfsanəsi və uyğurların “Köç” dastanında da qurd yolgöstərən, qurtarıcıdır. “Manas” dastanında isə bozqurdu yolgöstərən müqəddəs varlıq obrazında – Tanrısal qüdrət sahibi olaraq görürük. Əski türk yazılı abidəsi olan Kül Tigin kitabələrindən birində qurddan südəmən uşaq təsviri, Bilgə Xaqan kitabəsində isə “Tanrı güc verdiyi üçün babam Xaqanın əsgərləri qurd kimi imiş, düşmənləri qoyun kimi imiş” – deyə bir fikir ifadə olunmuşdur. Dastanların çoxunda bozqurdun göydən endiyi, “Oğuz Xaqan dastanı”nda isə ağ işığın içindən çıxdığı göstərilmişdir. Bu isə türklərin bozqurdu ülvü varlıq hesab etməklərindən irəli gəlir. Bu səbəbdən bozqurda “Göybörü” də deyilir. Ümumiyyətlə, qədim türklər ülvə hesab etdikləri hər sözün önündə “göy” kəlməsini işlətmişdir.

Əslində, bu inancların kökü “Ərgənəkondan çıxış” dastanı ilə bağlıdır. Bəzən bu dastan sanki digər əfsanə və miflər üçün bir baza rolunu oynayıb desək, yanılmarıq. Türk xalqlarının bu törəyiş əfsanəsini izah etdiyinə diqqət edək. Qeyd edək ki, “Qurddan törəyiş əfsanələri” adlı silsilə miflər vardır. Bu miflərdə bozqurd əcdad rolunu oynayır. Orta əsr filosofu Əl-Biruni qeyd edir ki, qədim türklərin babası

⁴ <https://naxcivanxeberleri.com/cemiyet/5176-turklr-v-bozqurd-rhim-vahid-yazir.html>

Börütəkin deyə bir insan olub. O, Kabil yaxınlığında bir mağaraya girərək oradan bozqurd şəklində çıxır. Börütəkin deyir ki, “türklər özlərini bundan törəmiş hesab eləyir”. Burada bozqurd kişi cinsində təqdim edilir.

Digər bir mifdə isə tamamilə ayrı versiya verilir. İki qonşu qəbilə arasında müharibə gedir. Türklərin əcdadları olan qəbilədə bütün kişiləri məhv edirlər. Həmin qəbilədən 11 yaşında bir oğlan uşağı sağ qalır. Onun da əl-qolunu doğraraq qamışlığa atırlar. Uşaq qamışlıqda ağlamağa başlayır. Ağlayarkən bir bozqurd Tanrı dağlarından enərək uşağı öz dişində mağaraya aparır. Həmin diş bozqurdla bu oğlanın 10 oğlan uşağı dünyaya gəlir. Bu oğlanlar müxtəlif istiqamətlərdə məskunlaşırlar. Bu dastan öz əksini daha çox Xəzər xaqanı Yusifin ispan əyanı Xasday ibn Şafruta məktubunda tapıb. Bu mənbə şərqşünas alim P.K.Kokovtsov tərəfindən tərcümə edilmişdir. Qəribə olan odur ki, orada qeyd edilən 10 oğulun adı sonrakı dövr ərzində tarixi hadisələrdə yaxından iştirak etmiş müxtəlif türk tayfalarına verilən adlarla səsləşir: avar, bulqar, suvar, barsil, xəzər, oğuz, peçenek və s. Onların hər biri 10 türk xalqının əcdadları hesab edilir.

Qırğızların yaranışı ilə bağlı isə başqa bir versiya mövcuddur. Qırğız əfsanəsinə görə, bozqurd İssikkulda, yəni isti göldə çimir və onun ağzının köpüyü bütün çaya, gölə yayılır. Sonradan türk şahzadəsi 40 incəbelli qızla göldə çiməndən sonra qızlar bozqurdun ağız seliyindən hamilə qalır və dünyaya 40 oğlan uşağı gətirirlər. Qırğız xalqı öz adını buradan götürür. Bu əfsanədə də bozqurd kişi cinsində təqdim edilir.

Etrusklar indiki Apennin yarımadasında ən qədim dövrlərdən məskunlaşan xalqlardan hesab olunurlar. Onların Altay, yaxud türk mənşəli olmaları haqqında müxtəlif fərziyyələr mövcuddur. Etrusqları tədqiq edən Mirfəttah Zəkiyev qeyd edir ki, onlar antropoloji xüsusiyyətlərinə görə bugünkü Azərbaycan türklərini xatırladır. Bu, antropoloji dəlildir. Bəs mifologiyaya müraciət edən zaman nə ilə rastlaşırıq? Etrusklar ərazinin qədim etnosu olsalar da, sonradan həmin yerlərə qall və latın tayfaları yerləşmiş, ancaq onlar o mədəniyyəti daha çox etrusklardan mənimsəmişdilər.

Roma şəhərinin salınması barədə əfsanədə qeyd edilir ki, Troya müharibələrindən sonra bir nəsil burada hakimiyyəti ələ keçirir. Sonradan kiçik qardaş böyük qardaş Numitoru öldürür. Qəribə olan odur ki, onların burada saldıqı məskən Alban adlanır. Bu fakt latın mənbələrində öz əksini tapıb. Mənbələrdə qeyd olunur ki, troyalıların saldıqları şəhər Alban adlanırdı. Alban çarlarından olan Numitoru öldürən qardaşı hakimiyyəti ələ keçirib qardaşı oğlunu öldürür ki, onun kişi nəslə kəsilsin. Qardaşının qızı Reyə isə and içdirir ki, heç kəslə ailə qurmasın. Lakin Rey müharibə tanrısı Marsla əlaqədə olur və onların əkiz oğlan uşaqları dünyaya gəlir. Bu xəbər Reyin

əmisinə çatanda qardaşı qızını öldürür, uşaqları isə səbətə qoyaraq Tibr çayına atdırır: səbət çayla axa-axa gəlir. Körpələrin ağlaşma səsinə qonşu Kapitoli təpəsindən bir dişi bozqurd sahilə enir. Bozqurd uşaqları dişinə alaraq mağaraya aparır, onlara süd verərək böyüdür. Uşaqlar böyüyəndən sonra onları bir çoban tapır və görür ki, bozqurdun arxasınca iki uşaq gəzir. Çoban o bozqurdu öldürür və uşaqları özü ilə aparır. Uşaqlar sonradan “ana”larını, yəni dişi qurdu öldürdüyünə görə çobanın özünü qətlə yetirir və qərara gəlirlər ki, çay onları sahilə atdıqları yerdə torpaqları bölüşdürsünlər. Sonra mübahisə zəminində Romul qardaşı Remi öldürür. Bu əfsanə həm “Tövrət”, həm də digər dini kitablardakı süjeti – Habil və Qabil mövzusunun xatırladır. Romul qardaşını öldürdükdən sonra peşman olur və onun şərəfinə Rem, yəni indiki Roma şəhərini saldırır. Diqqət yetirsək görərik ki, burada türk və etrusk mifologiyası üst-üstə düşür.

Dünya dinləri yarandıqdan sonra baxışlarda müəyyən transformasiya baş verir. Bozqurd hamı rolunda çıxış edir. Burada qurd adları da təşəkkül tapmağa başlayır. Elə bizim də qurd adını daşıyan kifayət qədər toponimlərimiz var. Məsələn, Borçalı sözü “börü çalası”, yəni qurd çalası mənasını verir. Qəribə burasıdır ki, erkən orta əsrlərdən başlayaraq, qonşu xalqlar bizi “qurd” adlandırırdılar. Məsələn, Əbülqasim Firdovsi İran qoşunlarının Turana yürüşünü təsvir edərkən qeyd edir ki, “keşvər-e qorqsər”ə, yəni “qurd başlılar ölkəsi”nə hücum edildi.

“Oğuz-Xaqan dastanı”ndakı bozqurd roluna gəldikdə isə, artıq bozqurd ana rolunda deyil, himayədar kimi çıxış edir və bu süjet “Ərgənəkondan çıxış”la demək olar ki, üst-üstə düşür. Dastanda qeyd olunur ki, türk xalqları dörd dağ arasında yerləşdirilmiş, bu səbəbdən işıq üzü görmürdülər. Birdən göy işıq düşdü, baxdılar ki, bu, Göy börüdü. Göy börü, yəni Göy qurd dedi ki, tonqallar qalansın. Sən demə, bu dağlar dəmirdən imiş, tonqallar qalandıqdan sonra o dağlar əriyir, dəmir ərintisi çuxura düşüb qəlib formasını alır. Ona görə də türkləri ilk dəmirçi xalqlar hesab edirik. Burada sual yaranır. Kimin sayəsində? Məhz həmin o qurdun, yəni Göy börünün sayəsində. Burada bozqurd artıq zoolotriya, yəni himayədar mənasında çıxış edir. Bizlərə Novruz deyə təqdim edilən bayram faktiki olaraq “Ərgənəkondan çıxış” bayramıdır. Həmin gün tonqallar qalanır. Bu ənənə çox təəssüf ki, fərqli şəkildə izah edilir: bayramın atəşpərəstliklə bağlı olduğu bildirilir. Əgər belə bir faktla razılaşısaq, elə bir atəşpərəst göstərmək mümkündürmü ki, tapındığı obyektin, yəni odun üstündən hoppansın və “ağırlığım, uğurluğum sənə getsin” desin? Elə bir müsəlman görmək olarmı ki, bayram günündə müqəddəs saydığı kitabın üstündən hoppana və “ağırlığım, uğurluğum sənə getsin” deyə? Burada atəşpərəstliyin heç bir elementi yoxdur, sadəcə atəşlə təmizlənmə var. Bu isə türkün xarakterik xüsusiyyətlərindən

biridir. Hazırda da Azərbaycan Respublikasından kənarda yaşayan soydaşlarımız – indiki Ermənistan, Gürcüstan ərazisində yaşayanlar həmin bayramı Novruz deyil, İlaxır adlandırırlar. Vaxtilə Türkiyədə əvvəlcə çar Rusiyasının, sonralar isə sovet Rusiyasının dövründə çalışmış şərqşünas alim V.A.Qordlevskinin gözəl bir etirafı var: “Anadolunun şərqində Ulus günü deyilən bir bayram qeyd edilir. Həmin türklər Ulus gününü dörd dağ arasından qurtulduqlarına görə bayram edirlər”.

Dardan qurtulmaq elə “Ərgənəkondan çıxış”dır. Yəni qan yaddaşında yaşayan bir bayram nədən bu gün Novruz adlansın? Təbii ki, bu, düzgün deyil.

İslam dini qəbul ediləndən sonra qurdla bağlı inanclarda müəyyən transformasiya yarandı. Çox qəribədir ki, nə İslam, nə də xristianlıq dini qurda olan inancı yaddaşımızdan silə bilmədi. Ortodoks xristianlar, yəni pravoslav olan bugünkü Dunay bolqarları faktiki olaraq türk tayfası – bulqarların adını daşıyır. Bolqarıstan dövlətinin qurucusunun adına diqqət edək – Asbörü, yəni Asparux. Düzdür, macar tədqiqatçısı Yuli Nemet qeyd edir ki, bu esperi, yəni şahin mənasında işlənən addır. Lakin sonradan Densinq, Dörfer və Süleyman Əliyərli öz əsərlərində vurğulamışlar ki, bu Asbörüdür, yəni azların borusu. Asbörünün izləri indiki Borçalı ərazisindən tapılır. Bu gün xristian olan çuvaşlar belə köklərini bozqurda bağlayırlar. Yəni xristianlıq dini bu izi itirə bilməyib. Hətta bolqar mütəxəssisləri slavyanlar arasında geniş yayılmış Boris adını “borus”lə əlaqələndirirlər. O borus ki, babasının adı Qurdxan idi –Böyük Bolqarıstanın xaqanı Qurdxan. Börü “qurd” deməkdir. Yunan dilləri üçün sözün kökünə “-is”, “-üs” şəkilçisi artırmaq xarakterik xüsusiyyətdir. Məsələn, Konstantinopolis, Meqapolis, Persepolis... Yəni insan özünü Börü adlandırır və adı Börös xaqan şəklində işlənir.

İslam dininin xüsusiyyətlərindən biri də türk adlarının ikili olması idi. Buna bariz nümunə kimi Müzəffərəddin Alparslanın adını çəkə bilərik. Müzəffərəddin ərəb, Alparslan isə türk adıdır. Bununla yanaşı, qurd adını daşıyan yüzlərlə türk sərkərdələri olub. Onlar həm islam dinini qəbul etmiş, həm də qurd totemini yaşadırdılar. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da qurd inancını müşahidə edirik. Cərəyan edən hadisələr oğuzların islamı qəbul etməsinin ilk çağlarını əhatə edir. Dastanda qurd öz əksini necə tapır? Təbii ki, islam dininin qəbulundan sonra bunu qabartmaq bir az çətin idi, ancaq yenə də dastanda bu barədə bir süjet verilir. Evi yağmalanan Qazan xan qurdu gördükdə deyir: “Qurd üzü mübarək olar. Yurdumun, evimin sorağını bir qurddan da soruşum”. Burada da həmin inancın özünü qoruyub saxladığı meydana çıxır.

Eyni nümunəni Qızılbaş ordusu Alget çayı sahilindəki döyüşdə də göstərir. Gürcü dəstələri qızılbaşlıların az olduğunu görüb, onlara hücum edir. Bu zaman sərkərdə

İmamqulu xan Qacar döyüşdən əvvəl əsgərlərinə belə xitab etmişdir: “Ey qurdlar, qarşınızdakı qoyunun çoxluğundan qorxmayın”. Müasir dövrə doğru gəldikcə, “Koroğlu” dastanında da eyni süjeti görə bilərik. Koroğlu şeirlərindən birində belə bir ifadə işlədir: “Yeyib qurdlarınla ulaşım, dağlar”. Qurdlarla ulaşmanın da qədim ənənəsi vardır. Eyni motivi, yəni qurdlarla ulaşmağı qədim rus qaynaqları təsdiq edirlər. Qıpçaq xanı Bonyak xan döyüşdən əvvəl üzünü meşəyə tutub uluyardı, əgər bozqurd onun səsinə səs versəydi, deməli, sabahı gün o, zəfər qazanacaqdı. Koroğlu da eyni sözü deyir: “Yeyib qurdlarınla ulaşım, dağlar!”. Yəni həmişə zəfərdən zəfərə qoşum...

Kosmosdan Qafqaza baxarkən Böyük Qafqazla Kiçik Qafqazın ortasındakı vadi tam şəkildə dediyimiz Örgənəkonu xatırladır. Burada qərribə olan nədir? Üç yer arası, üç göl arası... Dəmirqapı Dərbənd, Qarsdakı Qara Dərvənd və Xəzər dənizi. Yaxud Van, Sevan, Urmiya. Sevan üçüncü Van deməkdir, Van gölü isə birinci Vandır. Xəzər sahillərində isə Duvan, yəni 2-ci Van adına rast gəlirik. Urmiya gölünün əvvəllər necə adlandığı bizə bəlli deyil. İstənilən halda, burada Van və 3-cü Van gördükdə düşünmək olar ki, “Örgənəkon” dastanı bu bölgədə də yarana bilərdi. Niyə? Çünki ərazi sözün əsl mənasında dağlarla əhatə olunub. Bir məqama da diqqət yetirək. Yunanlar hunları “van” adlandırırdı. Sonrakı vaxtlarda hunların yerləşdiyi bölgələr Vənənd, Vunənd, Vanənd formasında işlənib. Oğuz xaqan Göyçə gölü ətrafında, “Qırxpilləkən”də dəfn olunub, niyə o gölə 3-cü Hun gölü deməyə? 1-ci Hun gölü Türkiyədə, 2-ci Hun gölü Urmiyada, 3-cü Hun gölü isə indiki Ermənistan ərazisində qalan ulu Oğuz xaqanının uyuduğu torpaqdır⁵.

“Qurdla qiyamətə qalmaq” deyə bir məsəl eşitmişik. Bu, türkün qurda verdiyi dəyərdir. Qiyamətə kim qalır? Yalnız uca yaradan və mələklər. Türklər islamı qəbul edəndən sonra öz inanclarını islam inanclarından da bir pillə yuxarı qaldırır və deyir: “Qiyamətə qalan heyvan qurd olacaq”. Bəs qurdun özünün ölümü necə təsvir edilir? Borçalıda yaşlı insanlardan qurdla qiyamətə qalmaq anlayışının mahiyyətini soruşdum. Onlar qiyaməti belə təsvir edirlər: Tanrı bir külək göndərəcək, güclü külək başlayacaq, qurdun ayaqları qayaya yapışacaq, qayaya yapışığı şəkildə Tanrının göndərdiyi külək onun dərisini boğazından çıxarsa da, skeleti həmin qayanın üstündə qalacaq və həmin dəri Tanrının özünə çatacaq.

⁵ <https://apa.az/az/xeber/sosial-xeberler>

Nəticə / Conclusion

Simvolikaya diqqət yetirsək aydın olar ki, türk xalqlarının mifologiyasında qurd qədər dəyər verilən ikinci bir varlıq yoxdur. Qurd ağzı bağlamaq və ya qurd dişini üstündə gəzdirmək səbəbsiz yaranan inanclar deyil. Bunların, təbii ki, öz kökləri vardır. Ola bilsin ki, bu bağlılıq qurda məxsus xüsusiyyətlərlə türk adət-ənənəsi arasındakı oxşarlıqdan irəli gəlir: qurd ömründə bir dəfə evlənir, yəni monoqam ailə insanlardan əvvəl bozqurdlarda müşahidə edilmişdir. Qurd leş yemir. O, ovladığı heyvanın boğazını sındırır, qanı ilə qidalanır, daha sonra isə onu çaqqallara yem edərək olduğu ərazini tərk edir. Qurd qocalan zaman sürüyə yük olmamaq üçün oradan uzaqlaşır. Bu isə yalnız türk xarakterinə uyğundur. Türkü nicata aparan, onun törəyişində yaxından iştirak edən bir heyvanla bağlı inanclar bu gün Novruz kimi təqdim etdiyimiz, əslində isə “Ərgənəkondan çıxış” bayramı ilə birbaşa əlaqədardır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. BozQurd – Yeni Nefes Herekatı. (2009). 16 sentyabr. <https://www.turansam.org/makale.php?id=641>
2. Karakurt D. (2011). Türk söylence sözlüğü. Açıklamalı ansiklopedik mitoloji sözlüğü. Türkiye.
3. Quliyev E. (2016). Qaraqalpaq ədəbiyyatı: epos dönməindən çağdaş mərhələyədək. “Kaspi” qəzeti, 18 iyul. Bakı.
4. Quliyev E. (2018). Türk xalqlarının mədəniyyəti dünya mədəniyyətinin əsas tərkib hissəsidir. Xalq Cəbhəsi, № 29, 14 fevral, 14 s. Bakı.
5. Quliyev N. (2016). Bozqurd inancı: Novruz, yoxsa “Ergenokondan çıxış” bayramı? 15 mart. https://apa.az/az/xeber/sosialxeberler/xeber_bozqurd_inanci__novruz__yoxsa_ergenekond_419840
6. Vahid R. (2019). Türklər və Bozqurd. 3 mart. <https://naxcivanxeberleri.com/cemiyyet/5176-turklr-v-bozqurd-rhim-vahid-yazir.html>
7. <https://kayzen.az/blog/edebiyat/17681/t%C3%BCrk-dastanlar%C4%B1.html>